

Аударылмайтын сөздер: әлем мәдениетін тек тіл арқылы түсіну мүмкін бе?

ЖАРИЯЛАНДЫ
22.04.2026

ТІРЕК СӨЗДЕР
аударма, аударылмайтын сөздер, баламасыз лексика, көркем аударма, лингвомәдениет, мәдени код, реалий, терминжасам, тіл және мәдениет, ұлттық дүниетаным

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/188316/>

ӘОЖ 81'25:008

Тәжі Аяулым Дінмұханмедханқызы

Тұрсын Нұрсая Бауырғазықызы

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университеті

Шет тілдер факультеті

Мамандық: Екі шет тілі

Аңдатпа. Бұл мақалада аударылмайтын сөздер мәселесі тіл мен мәдениеттің өзара байланысы аясында қарастырылады. Негізгі назар бір тілдегі сөздің екінші тілге жай ғана мағына емес, тұтас мәдени тәжірибе, тарихи жад, әлеуметтік реңк және ұлттық дүниетаныммен бірге ауысатынына аударылады. Жұмыста аударылмайтын сөздер құбылысы баламасыз лексика, реалий, мәдени код, ұлттық-танымдық атаулар және терминжасам стратегиялары арқылы талданады. Мақала IMRAD үлгісімен құрылып, кіріспеде зерттеудің мақсаты, міндеттері, нысаны, өзектілігі мен теориялық-практикалық маңызы анықталады. Негізгі бөлімде 2022–2025 жылдары жарық көрген алты ғылыми еңбектің тұжырымдары ретімен сараланып, олардың негізінде тіл арқылы мәдениетті түсінудің шегі мен мүмкіндігі ашылады. Зерттеу нәтижесінде мәдениетті тек тіл арқылы толық игеру мүмкін еместігі, бірақ тіл мәдениетті танудың ең негізгі және ең терең арнасы екені дәлелденеді. Аударма осы екі кеңістіктің арасындағы делдал ғана емес, мәдени мағынаны қайта құрушы әрекет ретінде сипатталады.

Кілт сөздер: аударма, аударылмайтын сөздер, баламасыз лексика, реалий, мәдени код, лингвомәдениет, ұлттық дүниетаным, тіл және мәдениет, көркем аударма, терминжасам.

Кіріспе. Аударылмайтын сөздер туралы мәселе бір қарағанда тек тілдік сәйкессіздікке тірелетіндей көрінеді. Алайда мәселенің тереңі бұдан әлдеқайда күрделі. Кейбір сөздер басқа тілге неге дәл түсе бермейді деген сұрақтың ар жағында бір халықтың дүние туралы түсінігі, тұрмыс салты, құндылықтар жүйесі, тарихи тәжірибесі және эмоционалдық қабылдауы жатады. Бір тілдегі жалғыз сөз кейде екінші тілде бүтін бір сөйлеммен, түсіндірмемен немесе мәдени ескертпемен ғана беріледі. Мұндай жағдайда аударма мағынаны ғана емес, сол мағынаның артындағы мәдени салмақты да көтеруге мәжбүр болады. Сондықтан аударылмайтын сөздер мәселесі тек лексикографияға немесе аударматануға ғана емес, мәдениеттануға, антропологистикаға, прагматикаға да тікелей қатысты.

Зерттеудің мақсаты – аударылмайтын сөздер құбылысы арқылы тіл мен мәдениет арақатынасын ашып, әлем мәдениетін тек тіл арқылы түсіну мүмкін бе деген сұраққа ғылыми тұрғыдан жауап ұсыну. Зерттеу міндеттері ретінде аударылмайтын сөздердің табиғатын айқындау, баламасыз лексика мен мәдени код ұғымдарының байланысын көрсету, қазіргі еңбектердегі негізгі аударма стратегияларын саралау және практикалық аудармада мұндай бірліктермен жұмыс істеудің тиімді жолдарын жүйелеу белгіленді. Зерттеу нысаны – тілдегі мәдени жүк арқалаған аударылуы қиын лексикалық бірліктер. Зерттеу пәні – сол бірліктерді түсіндіру мен аудару тәсілдерінің мәдени мәні. Тақырыптың өзектілігі жаһандану күшейген сайын тілдер арасындағы тікелей байланыс артқанына қарамастан, мәдени мағыналардың толық қабыспай қалуы жиілеп отырғанымен түсіндіріледі. Теориялық маңызы – тілдің мәдени таным құралы ретіндегі шегін нақтылауда, практикалық маңызы – аудармашыға, редакторға және тіл үйренушіге мәдени реңкті жоғалтпай жеткізудің жолдарын ұсынуда.

Материалдар мен әдістер. Мақалада сипаттамалы, салыстырмалы-салғастырмалы, интерпретациялық және лингвомәдени талдау әдістері қолданылды. Негізгі материал ретінде 2022–2025 жылдары жарық көрген қазақ және орыс авторларының алты ғылыми еңбегі алынды. Таңдалған жарияланымдар аудармадағы мәдени код, реалий, баламасыз лексика, терминжасам және көркем мәтіндегі ұлттық бояуды жеткізу мәселелерін қамтиды. Мәтіндердегі тұжырымдар ретімен қарастырылып, олардан жалпы теориялық желі шығарылды.

Зерттеу нәтижелері. Ж. Бүркітбаева, Ш. Жарқынбекова және В. Разумовскаяның «барымта» мен «қарымта» тәрізді қазақы ұғымдарды аудару жайындағы зерттеуі аударылмайтын сөздер мәселесін нақты ұлттық материал арқылы айқындап береді. Авторлар тарихи роман аудармасында баламасыз бірліктерді беру үшін транслитерация, түсіндірме, калька және грамматикалық алмастыру қолданылғанын көрсетеді; соның ішінде «барымта» форенизация арқылы, ал «қарымта» доместикация арқылы берілгені ерекше аталады [1, 234]. Бұл тұжырым маңызды, себебі ол аударылмайтын сөздің жай ғана «аудармасы жоқ» дегенді білдірмейтінін аңғартады. Керісінше, мұндай сөздің

айналасында шешім қабылдау қажет болатын мәдени таңдау тұрады. «Барымта» сөзін жай ғана «ұрлық» деп беру мәтіннің тарихи-құқықтық табиғатын бұзады, ал транслитерация оқырманды бөгде мәдени кеңістікке енгізеді. Демек, аударылмайтын сөз мәдениетті тануға кедергі емес, сол мәдениеттің өзіне тән логикасын ашатын нүкте болып шығады.

М. В. Влавацкая реалийлердің түрлері мен олардың аудармадағы ерекшеліктерін талдай отырып, баламасыз бірліктерді түсіну үшін тек сөздік мағына жеткіліксіз екенін нақтылайды. Зерттеуде реалийлер «материалдық мәдениет, дәстүр, рәсім, тарихи оқиға» сияқты құбылыстарды атайтын және өзге тілде дәл сәйкестігі бола бермейтін бірліктер ретінде сипатталады, ал оларды аударуда денотаттық мағынамен қатар «ұлттық-мәдени реңк пен тарихи қатыстылықты» сақтау қажет екені айтылады [2, 362]. Бұл жерде өте маңызды бір ой бар: мәдениет тілде тек атау түрінде емес, сол атаудың айналасындағы емеурін, уақыттық қабат, әлеуметтік тәжірибе түрінде де сақталады. Мысалы, «ауыл», «жұрт», «шаңырақ», «қоныс» сияқты сөздер бір-біріне жуық кеңістік атауы болып көрінгенімен, олардың мәдени салмағы бірдей емес. Сондықтан әлем мәдениетін тек сөздік балама арқылы түсіну мүмкін емес; бірақ дәл осы сөздер мәдениетке кіретін ең сенімді есіктің бірі болып қалады.

Л. С. Гуревичтің мәдени-прагматикалық әлеует туралы еңбегі бұл мәселені одан әрі тереңдетеді. Ғалым сөздің мәдени мазмұны асимметрия туғызатынын, яғни әртүрлі лингвомәдени ортада бір белгі әрқалай қабылданатынын көрсетеді. Автордың пайымынша, ұлттық-ерекше мағыналар «үстірт мағынадан кеңірек» өрісте жұмыс істейді, сондықтан сөзді дәл түсіну үшін оның мәдени айналымын да тану қажет [3, 148]. Осы пікір аударылмайтын сөздердің неге қиындық тудыратынын дәл түсіндіреді. Мәселе сөздің жоқтығында емес, оны тіреп тұрған мәдени тәжірибенің басқа тілде дәл сол күйінде жоқ болуында. Мысалы, қазақ тіліндегі «обал», «сауап», «кие», «намыс» сияқты сөздер орыс немесе ағылшын тілінде жеке-жеке түсіндірілгенімен, олардың күнделікті қолданыстағы эмоционалдық, этикалық және тәрбиелік өрісі толық қабыса бермейді. Бұдан шығатын қорытынды айқын: мәдениетті тек тіл арқылы тануға болады, бірақ тілдің өзі тек сөз емес, мәдени тәжірибемен бірге қарастырылғанда ғана.

Кейінгі еңбегінде Л. С. Гуревич аудармадағы «непереводимые» мәдени кодтар мәселесін тікелей көтереді. Онда мәдени тұрғыдан шартталған мағыналарды беру аударманың ең күрделі жері екені, өйткені мұндай кодтар мәтіннің сыртында емес, оның астарында жұмыс істейтіні атап көрсетіледі [4, 119]. Бұл тұжырым мақала тақырыбындағы негізгі сұраққа өте жақын келеді. Әлем мәдениетін тек тіл арқылы түсіну мүмкін бе? Егер «тіл» ұғымын тек лексикалық қабатпен шектесек, жауап – жоқ. Бірақ егер тілді мәдени кодтарды шешетін таңбалық жүйе ретінде алсақ, онда жауап әлдеқайда күрделірек: мүмкін, бірақ толық емес. Аудармашы дәл осы толық еместікпен жұмыс істейді. Ол мәтіндегі бөтен мәдени белгіні не сол күйінде қалдырады, не

түсіндіреді, не жуықтатады. Қай жол таңдалса да, түпнұсқаның бір бөлігі жылжиды. Сондықтан аударма – көшірме емес, мәдени аралық келісім.

Н. Кенжеханова, Б. Жылқыбекұлы және Ж. Агабекованың көптілді академиялық ортадағы терминжасам мен аударма стратегиялары туралы зерттеуі мәселені әдеби мәтіннен тыс, ғылыми-танымдық кеңістікке алып шығады. Бұл еңбекте терминді бір тілден екінші тілге жай көшіру емес, ұғымның ұлттық тілдегі орны мен уәжділігін ескеру қажет екені көрсетіледі [5, 66]. Аударылмайтын сөздер мәселесі мұнда жаңа қырынан ашылады: кей сөздер тек дәстүрлі мәдениетке ғана емес, қазіргі білім кеңістігіне де оңай сіңбейді. Егер ұғым өзге өркениеттік тәжірибеден шықса, қабылдаушы тіл оны игеру үшін не жаңа сөз жасайды, не мағыналық бейімдеу жасайды, не шетелдік тұлғаны сақтап қояды. Осыдан тілдің мәдениетті түсінудегі шегі тағы көрінеді: тіл бөтен әлемді бірден түгел ашпайды, бірақ оны игеруге арналған ішкі механизмдер жасайды. Бұл – түсінбеуден түсінуге қарай жүретін ұзақ мәдени жол.

С. Сералимова мен Ж. Бейсенованың көркем аудармадағы мәдени кодтар туралы зерттеуі ұлттық дүниетанымның мәтінде қалай шоғырланатынын көрсетеді. Авторлар көшпелі халықтың тұрмысы, әдет-ғұрпы, құндылықтары көркем шығармада жай фон емес, «кейіпкер мен ұлттың тұтастай болмысын қалыптастыратын код» ретінде көрінетінін жазады [6, 140]. Бұл ой аударылмайтын сөздер табиғатын түсіндіруде шешуші мәнге ие. Кейбір сөзді сөздіктен қарап білуге болады, бірақ оны сол халықтың өмір сүру тәсілімен байланыстырмай ұғу қиын. Мысалы, «салт», «сана», «жоралғы», «аманат», «қонақжайлық» секілді атаулар тек лексикалық бірлік емес, әлеуметтік мінез үлгісі. Сондықтан әлем мәдениетін тек тіл арқылы түсіну мүмкін бе деген сұраққа жауап екіқабат: иә, өйткені тіл мәдениетті сақтайды; жоқ, өйткені сол тілді мәдени тәжірибеден бөліп қарасақ, ол жартылай ғана сөйлейді.

Зерттеу нәтижелері. Талданған еңбектерді жинақтай қарағанда, аударылмайтын сөздер төрт негізгі жағдайда пайда болатыны байқалады. Біріншісі – нақты тарихи-мәдени зат не құбылыстың басқа қоғамда дәл баламасы жоқ кезде. Екіншісі – ұғым бар болғанымен, оның эмоционалдық және бағалауыштық қабаты сәйкес келмеген жағдайда. Үшіншісі – сөздің астарында ұлттық әдеп, дүниетаным, сенім немесе мінез коды жатқанда. Төртіншісі – жаңа ұғымдарды ұлттық тілге енгізуде терминжасам мен бейімдеу тетіктері әлі толық орнықпағанда. Осы төрт жағдайдың бәрінде де сөз тек таңба емес, мәдени жүк көтеруші бірлік ретінде көрінеді.

Талқылау. Мәселені осы тұрғыдан қарастырғанда, «тіл арқылы мәдениетті түсіну» деген ойды біржақты қабылдау қиын. Тіл – мәдениетке апаратын басты арна, бірақ жалғыз арна емес. Ол мәдени тәжірибені атау, жіктеу, бағалау және есте сақтау қызметін атқарады. Алайда бір сөздің толық салмағын түсіну үшін сол тілде өмір сүретін қауымның тарихи жадын, әлеуметтік қатынасын, күнделікті әдетін, тіпті үнсіз келісімдерін де ескеру керек. Мысалы, қазақ тіліндегі «ұят» сөзі тек моральдық тыйым

емес; ол әлеуметтік бақылау, тәрбие механизмі, қарым-қатынас өлшемі, кейде өзін-өзі ұстаудың ішкі шекарасы. Орыс тіліндегі «стыд» бұл мағынаның бір бөлігін береді, бірақ барлық мәдени резонансын түгел ұстай алмайды. Дәл сол сияқты «шаңырақ» сөзін «дом», «семья» не «кров» деп беру оның символдық өзегін әлсіретеді.

Практикалық тұрғыдан мұндай сөздермен жұмыс істегенде үш қағида маңызды. Біріншісі – аудармашы баламасыз бірлікті жоймауы керек, өйткені оны өшіру мәтіннің мәдени жадын өшіреді. Екіншісі – қажет жағдайда қысқа мәдени түсіндірме беруден қашпау қажет. Үшіншісі – барлық сөзді бірдей «түсіндіре» беру де дұрыс емес, кейбір атаулар мәтінде өз бөгделігін сақтауы тиіс. Өйткені бөтен мәдениетті толық танып-білудің өзі бір сәтте емес, біртіндеп жүреді. Аударма осы үдерістің өзін де құрметтеуі керек. Егер бәрін бірден үйреншікті қалыпқа салып жіберсек, оқырман бөгде мәдениетпен шын кездесудің орнына өзіне ұқсатып қысқартылған нұсқасын ғана көреді.

Оқу үдерісінде бұл мәселені шешудің де нақты жолдары бар. Аударма пәнінде студенттерге тек балама табу емес, сөздің мәдени өмірбаянын талдату тиімді. Мысалы, «барымта», «обал», «жоралғы», «аманат», «қымызмұрындық», «асар» сияқты сөздерді басқа тілге аудартпас бұрын, олардың қандай әлеуметтік жағдаятта қолданылатынын, қандай эмоциялық реңк туғызатынын, қай тарихи жадпен байланысатынын анықтату қажет. Сонда студент тілдің артында тұрған мәдени механизмді көреді. Бұл тәсіл шет тілін үйренуші үшін де пайдалы: ол өз мәдениетін тереңірек түсінеді және өзге мәдениетке формалды емес, салыстырмалы көзбен қарай бастайды.

Қорытынды. Аударылмайтын сөздер тілдің әлсіз жері емес, керісінше оның мәдени қуатын көрсететін тұсы. Олар бір халықтың өмір салты, тарихи тәжірибесі, бағалау жүйесі мен рухани әдетін жинақтап тұрады. Сондықтан әлем мәдениетін тек тіл арқылы толық түсіну мүмкін емес деу – тілдің шегін мойындау болса, оны тілсіз түсіну мүмкін емес деу – тілдің шешуші рөлін мойындау. Шындық осы екі аралықта жатыр. Тіл мәдениетке кірудің ең сенімді жолын береді, бірақ сол мәдениеттің тұтас болмысын ашу үшін контекст, тарих, әдет және тәжірибе де қажет. Аударма осы көпқабатты кеңістікте жүреді: ол сөзді ғана емес, мәдени арақашықтықты да тасымалдайды. Сол себепті аударылмайтын сөздер аударманың тығырығы емес, мәдениеттер диалогының ең мазмұнды нүктесі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бүркітбаева Ж., Жарқынбекова Ш., Разумовская В. Подходы к переводу лексических единиц «барымта» и «карымта» в романе Кажигали Муханбеткалиулы «Тяжкие времена» // Вестник Кокшетауского университета им. Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – 2025. – № 3. – С. 234–245. – DOI: 10.59102/kufil/2025/iss3pp234-245.
2. Влавацкая М. В. Типы реалий и их транслатологические особенности в

англоязычной версии романа А. И. Солженицына «Архипелаг ГУЛАГ» // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2025. – Т. 18, № 8. – С. 3627–3634.

3. Гуревич Л. С. Культурно-прагматический потенциал слова в асимметрии лингвокультур мира // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. – 2022. – № 13(868). – С. 148–156. – DOI: 10.52070/2542-2197_2022_13_868_148.
4. Гуревич Л. С. Проблемы перевода культурно детерминированных смыслов: «непереводимые» культурные коды // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Гуманитарные науки. – 2024. – № 9(890). – С. 119–126.
5. Кенжеханова Н., Жылқыбекұлы Б., Агабекова Ж. Терминообразование и стратегии перевода в многоязычной академической среде: на материале китайского и казахского языков // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2025. – № 4. – С. 66–81. – DOI: 10.55808/1999-4214.2025-4.06.
6. Сералимова С., Бейсенова Ж. Культурные коды в художественном переводе // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2025. – № 2. – С. 140–150. – DOI: 10.55808/1999-4214.2025-2.15.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.